

KARAY TÜRKÇESİNDEKİ -Adoğon / -ydoğon EKİ ÜZERİNE*

Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT**

ÖZ

Türk lehçelerinin sınıflandırılmasında yönlere göre yapılan tasniflerde Kuzeybatı grubu, etnik bakımdan yapılan tasniflerde ise Kıpçak grubu Türk lehçeleri içerisinde değerlendirilen Karay Türkçesi, günümüzde bu lehçeyi konuşanların sayısının oldukça azaldığı Türk lehçelerinden biridir. Trakay, Haliç-Lutsk ve Kırım olmak üzere üç diyalekti bulunan Karay Türkçesi, genel Türk dilinin bazı arkaik kelime ve eklerini hâlâ saklamaktadır.

Karay Türkçesinin yazı ve konuşma dilinde, bir yandan Eski Türkçeden günümüze birçok Türk lehçesinde bulunan temel sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri varlığını sürdürürken diğer yandan, birden fazla ekin bir araya gelip kalıplaşmasıyla ortaya çıkan fiilimsi ekleri de kullanılmaktadır. Karay Türkçesinde, birden fazla gramatikal unsurun bir araya gelip kalıplaşmasıyla oluşan eklerden birisi de -Adoğon / -ydoğon ekidir. -Adoğon / -ydoğon eki, hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil yapımında kullanılmaktadır. Türk dilinde bir ekin eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılması pek görülmeyen bir durumdur. Dolayısıyla Karay Türkçesindeki -Adoğon / -ydoğon ekinin yapısı ve kullanımı ilgi çekici bir özelliktir.

Bu çalışmada, Karay Türkçesinin Trakay ağzından alınmış metin örneklerine dayanılarak -Adoğon / -ydoğon ekinin kullanım ve işlevleri gösterilecek ve ekin yapısı ve oluşumu hakkında bilgi verilecektir. Ekin yapısı ve işlevleri tespit edilmeye çalışılırken tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki benzer eklerle de karşılaştırma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karay Türkçesi, zarf-fiil, sıfat-fiil, Türk lehçeleri

ON THE SUFFIX -Adoğon / -ydoğon IN KARAIM TURKIC

ABSTRACT

Karaim Turkic, which is classified geographically amongst the Northwestern group of Turkic dialects and within the Kipchak group in terms of its ethnic structure, is one of the present-day Turkic dialects with dramatically declining number of speakers. Having three dialects of Trakai, Halitz-Lutsk and Crimea, Karaim Turkic has preserved some archaic words and suffixes of the general Turkic language.

In the written and spoken language of Karaim Turkic basic suffixes of verbal adjectives and verbal adverbs of the Old Turkic language, present in many Turkic dialects today, continue to exist while verbal suffixes that emerged through formation of fixed forms by combination of more than one suffix are still in use. One of the suffixes that emerged through formation of a fixed form in combination of more than one suffix in Karaim Turkic is the suffix -Adoğon / -ydoğon. The suffix -Adoğon / -ydoğon is observed to be used in formation of both verbal adjectives and verbal adverbs. Use of the same suffix in the formation of both verbal adjective and verbal adverbs simultaneously is not commonly observed in Turkic. The structure and use of the suffix -Adoğon/-ydoğon in Karaim Turkic is therefore an interesting case.

---

* Bu çalışma, 4-6 Temmuz 2017 tarihleri arasında Prag'da düzenlenen II. Uluslararası Doğunun Batısı Batının Doğusu Konferansında sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Çalışma, Balıkesir Üniversitesi tarafından desteklenmiştir, BAP Proje No: 2016/122.

** Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hdurgut@balikesir.edu.tr

In this paper information on the structure and formation of the suffix *-Adoğon / -ydoğon* shall be provided by revealing the use and functions of the suffix based on examples taken from texts in the Trakai dialect of Karaim Turkic. Comparison with similar suffixes in other historical and modern Turkic dialects shall be made while establishing the structure and functions of the suffix.

Keywords: Karaim Turkic, verbal adverb, verbal adjective, Turkic dialects

Çağdaş Türk lehçelerinin Kıpçak grubu içerisinde yer alan Karay Türkçesi, kendine has ilgi çekici özellikleri bulunan Türk lehçelerinden biridir. Karay Türkçesinde, bir yandan eski Türkçe dönemine ait bazı arkaik kelimeler korunurken diğer yandan tarihî ve çağdaş dönemlerde komşuluk ilişkisi içinde bulunduğu dillerin etkisiyle söz diziminde bir takım değişimler ortaya çıkmıştır. Söz diziminde, genel Türk dilinin en karakteristik özelliklerinden biri olan tamlayan unsurun tamlanan unsurdan önce gelmesi özelliği Karay Türkçesinde büyük ölçüde değişmiştir. Karay Türkçesinin söz diziminde görülen değişikliklerin nedenlerini komşu dillerin baskısına ve Karayların mensubu oldukları inanç sistemi dolayısıyla İbranicenin etkisine bağlayabiliriz. Bunun dışında Karay Türkçesinin gramer özellikleri, mensubu olduğu Kıpçak grubu Türk lehçelerinin gramer özellikleri ile büyük ölçüde benzerlik taşır.

Karay Türkçesinde bir yandan Eski Türkçeden günümüze birçok Türk lehçesinde bulunan temel sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri varlığını sürdürürken diğer yandan, birden fazla ekin bir araya gelip kalıplaşmasıyla ortaya çıkan fiilimsi ekleri de kullanılmaktadır. Karay Türkçesinde, birden fazla gramatikal unsurun bir araya gelip kalıplaşmasıyla oluşan eklerden birisi de *-Adoğon / -ydoğon* ekidir. Bu ek, Karay Türkçesinde hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılmaktadır. Bir sıfat-fiil ekinin aynı zamanda şekil ve zaman eki olarak kullanılması Türk dilinde eski dönemlerden beri görülen bir özelliktir. Örneğin, *-mİş*, *-DAÇI*, *-Ar / -Ur*, *-mAz* ekleri Eski Türkçe döneminde bile hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki görevinde kullanılmaktaydı (Eraslan, 1980: 153). Ayrıca sıfat-fiil eklerinden kalıplaşarak kalıcı isim olarak kullanılan pek çok kelime, Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde görülmektedir. Kısacası, bir ekin eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki görevinde kullanımı yaygın olarak görülen bir özelliktir. Fakat bir ekin eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılması Türkçede pek yaygın değildir. *-GAn* ve *-Gİl* geniş zaman ifadeli sıfat-fiil ekleri Eski Türkçe döneminde *er-* fiilinin üzerinde kalıplaşarak *erken* ve *erkli* biçimleriyle zarf-fiil görevinde kullanılmışlardır (Tekin, 2003: 172, 178). Bunlardan *erken* zarf-fiili *iken* ve *-ken* biçiminde Türkiye Türkçesinde de zarf-fiil görevinde kullanılmaktadır. Mustafa Öner, 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayında sunmuş olduğu *-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında* başlıklı bildirisinde, *erken* ve *erkli* zarf-fiillerini “Aslında partisip kaynaklı çekim eki taşıyan yardımcı cümlelerin gerundiyumlaştığı örnekler” arasında göstermiştir. M. Öner, adı geçen çalışmasında bu zarf-fiilleri “birleşik cümle sentaksı içinde, yardımcı fiillerden veya yardımcı cümleden doğan gerundiyumlar” olarak adlandırmış ve bunlara Azeri Türkçesinde görülen *-mamış / -memiş* ekini de dâhil etmiştir (Öner, 1999: 834). Bu örneklerde görülen *-ken* ve *-kli* ekleri esas itibariyle sıfat-fiil olmakla beraber bu ekler *er-* fiilinin üzerinde kalıplaşarak zarf-fiil görevinde kullanılmışlardır. Bu tür zarf-fiilleşmelerin dışında aynı ekin hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılması Türk dilinde yaygın bir gramer özelliği değildir.

Karay Türkçesinde -Adoğon / -ydoğon Ekinin Kullanımı ve Görevleri

Karay Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılan *-Adoğon / -ydoğon* eki, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına girmeyen eklerden biridir. Ek, ünsüzle biten fiillere *-Adoğon*, ünlüyle biten fiillere ise *-ydoğon* şeklinde eklenir: *bar-adoğon*, *üret-edoğon*, *oğu-ydoğon*. Bu ek, *a* ünlüsü ile biten fiillere eklendiğinde ekin başındaki *y* ünsüzü, fiilin sonundaki *a* ünlüsünü inceltir: *sakleydoğon*, *kayneydoğon* vb. *-Adoğon / -ydoğon* eki, Karay Türkçesi üzerine yapılan çalışmalarda genellikle hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil bölümlerinde gösterilmiştir (Firkovičius, 1996: 110-111; Kocaoğlu, 2006: 22-23; Gülsevin, 2016: 99-100; Musayev, 1964: 300, 307; Csató, 2012: 40). O. Pritsak ise *Fundamenta*'da yer alan çalışmasında *-Adoğon / -ydoğon* ekini sadece sıfat-fiiller bölümünde incelemiştir (Pritsak, 1959: 335). *-Adoğon / -ydoğon* eki, sıfat-fiil görevinde kullanıldığında bu ekin üzerine çokluk ve isim hâl ekleri gelebilmektedir: *kayneydoğon*, *sinedoğon-lar*, *tişleydoğonlar-nın açıtadoğon-nu*, *basadoğon-ğa*, *buşuradoğonlar-dan* vb.

Karay Türkçesine ait metinleri incelediğimizde bu ekin hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanıldığı açıkça görülmektedir. *-Adoğon / -ydoğon* eki sıfat-fiil görevinde kullanıldığında geniş zaman ifadeli bir sıfat-fiildir. Karay Türkçesi ile ilgili çalışmalarda genellikle *şimdiki zaman sıfat-fiili* olarak adlandırılan bu ek, geçmişten geleceğe uzanan bir zaman dilimini ifade etmektedir. Bu nedenle *-Adoğon / -ydoğon* ekinin geniş zaman sıfat-fiili olarak adlandırılmasının daha doğru olacağını düşünüyoruz. Bu ekin Karay Türkçesinde sıfat-fiil görevinde kullanımına dair bazı örnekler aşağıda verilmiştir.¹

Korhmassın korhuvundan kéçenin; oktan uçadoğon kündüz (Firkovičius, 1993: 26) "Gecenin korkusundan, gündüz uçan oktan korkmazsın".

Né kılarbız, né vahtta ki tutarlar bizni avruvlar da sızlavlar sızlavları kibik töréydoğon katınnın. (Firkovičius, 1993: 155) "Doğum yapmakta olan kadının ağırları gibi ağırı ve sızılar bizi tuttuğu vakit ne yaparız".

Létuvada çıgadoğon gazetaların-mo bilesiz? (Kocaoğlu, 2006: 61) "Litvanya'da çıkan gazeteleri biliyor musunuz?"

Halégine ulusuy turadırlar alnyıda; koladoğonlar onğalmağ hastalıhlarına. (Firkovičius, 1993: 135) "Şimdi senin ulusun, hastalıklarına şifa dileyenler huzurunda duruyor".

Kutharadoğonlarnın arasında yuvuhtağı dostum édi. (Firkovičius, 1996: 110) "Yakın dostum kurtaranların arasında idi".

Verilen örneklerde görüldüğü üzere sıfat-fiil olarak kullanılan *-Adoğon / -ydoğon* eki, Türkiye Türkçesindeki *-An* ekine denk bir işlevde kullanılmaktadır.

-Adoğon / -ydoğon eki, zarf-fiil görevinde kullanıldığında doğal olarak ekin üzerine herhangi bir isim çekim eki gelmemektedir. Bu ek, zarf-fiil göreviyle kullanıldığında durum veya zaman zarfı yapmakta ve Türkiye Türkçesindeki *-ArAk* ve *-ken* zarf-fiil ekleriyle benzer fonksiyonları icra etmektedir:

¹ Örnekler Türkiye Türkçesi transkripsiyon alfabesine uyarlanarak verilmiştir.

Eski vahtlarında bu oğulur édi, çığaradoğon tabutnu. (Firkovičius, 1999: 108) “Eski zamanlarda tabutu çıkarırken bu okunurdu”.

Ürenedoğon, öz arada sözlemibiz. (Firkovičius, 1996: 73) “(ders) öğrenirken kendi aramızda konuşmuyoruz”.

Bunu barın éske alsam / Boladoğon yat kırıda (Firkovičius, 1997: 116) “Yad ellerde olurken / Bunların hepsini hatırlasam”.

Mén kuçtum séni titreydoğon kuttan, / Yulduzlar kibik közler yarıldılar. (Firkovičius, 1997: 234) “ Ben kucakladım seni mutluluktan titreyerek / Gözlerim yıldızlar gibi parladılar”.

Alej mén, tintedoğon da inçkeléydoğon avalğı kaldıh kol yazışların, küçüme köre adét vağdalarının resimlerin çöpledim da yergeledim, da bögüngü tirligimizge yaravleydoğon da kışhartadoğon alarnı, uşpu 2 Bitigine sıyındırdım. (Firkovičius, 1999: 5) “Bu yüzden ben, bize miras kalan el yazmalarını inceleyerek ve kontrol ederek, elimden geldiğince adetlerimizin kurallarını derleyip düzenledim ve bugünkü yaşantımıza uyarlayarak ve onları kısaltarak işbu ikinci kitaba sığdırdım”.

-Adoğon / -ydoğon Ekinin Yapısı ve Tarihi Arka Planı

Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* eki, tarihî Türk lehçelerindeki *-A tur-gan* yapısından ortaya çıkmıştır. Karay Türkçesinin grameri ile ilgili çok değerli çalışmaları bulunan K. M. Musayev, *Grammatika Karaimskogo Yazıka, Fonetika i Morfoloğiya* adlı eserinin sıfat-fiiller bölümünde *-Adoğon / -ydoğon* ekinin yapısını: *-a + tur- + -ğan = -adoğon* olarak açıklamıştır (Musayev, 1964: 307). Eski Türkçe döneminden beri yardımcı fiil göreviyle işlek olarak kullanılan *tur-* fiilinin asıl fiile *-A, -U* ve *-p* zarf-fiil ekleriyle bağlanarak oluşturduğu birleşik şekillerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde yaygın bir kullanım alanına sahip olduğunu görüyoruz. Tasvir fiili olarak süreklilik bildiren *-A / -U tur-* ve *-p tur-* yapıları Eski Uygur Türkçesinden itibaren yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Kemal Eraslan, *Eski Uygur Türkçesi Grameri* adlı eserinde *tur-* fiilinin yardımcı fiil olarak işlevlerinden birisinin “Tasvirî fiil olarak kullanılmak” olduğunu ifade etmiş ve esas fiilin *tur-* yardımcı fiili ile birleşirken almış olduğu zarf-fiil eklerine göre *tur-* fiilinin esas fiilin anlamına farklı nüanslar kattığını belirtmiştir (Eraslan, 2012: 439). K. Eraslan’a göre esas fiil, *-a / -e* zarf-fiil ekini almışsa, *tur-* fiili hareketin başlayıp devam ettiğini; esas fiil, *-u / -ü* zarf-fiil ekini almışsa, *tur-* fiili hareketin yapılmakta olduğunu; esas fiil *-p* zarf-fiil ekini almışsa, *tur-* fiili hareketin geçmişte başlayıp devam ettiğini gösterir (Eraslan, 2012: 439). Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde de *tur-* yardımcı fiilinin süreklilik ifadesiyle tasvir fiili olarak kullanımına dair pek çok örnek vardır (bkz. Hacıeminoğlu, 1996: 181; Hacıeminoğlu, 1997: 183). Yardımcı fiil olarak kullanılan *tur-* fiilinin kendisinden önceki zarf-fiil ekleriyle ortaklaşa oluşturduğu farklı görev ve işlevler, tarihî ve Çağdaş Türk lehçelerinde dilbilgiselleşme sonucu bir takım yeni eklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Esas fiile *-A* zarf-fiil ekini alarak bağlanan *tur-* yardımcı fiilinin *-Ur* geniş zaman ekiyle oluşturduğu *-A turur* yapısı, Harezmi Türkçesinden itibaren şimdiki zaman görevinde kullanılmaya başlanmıştır: *bara turur men (gidiyorum), bara turur sen, bara turur, bara turur miz, bara turur siz, bara tururlar* (Ercilasun, 2004: 403). Bu şimdiki zaman şeklinin kullanımı Çağatay Türkçesinde iyice artmış ve çeşitli ses olayları sonucu *-A turur* yapısından *-AdUr* ve *-A* şimdiki zaman

ekleri ortaya çıkmıştır: *tapadur men, tapadur sen, tapadur, tapadur biz, tapadur siz, tapadurlar; tapa men, tapa sen, tapa biz, tap siz* (Eckmann, 1988: 136). Aynı şekilde *-p turur* yapısından da Harezmi Türkçesinden itibaren yeni bir geçmiş zaman şekli ortaya çıkmıştır: *alıp turur men (aldım, almışım), alıp turur sen, alıp turur, alıp turur miz, alıp turur siz, alıp tururlar* (Ercilasun, 2004: 403). *-p turur* yapısı da Çağatay Türkçesi döneminden itibaren eklenerek *-ptUr* ve *-p* biçimleriyle yaygın olarak kullanılmıştır: *kılıptur men, kılıptur sen, kılıptur, kılıptur biz, kılıptur siz, kılıpturlar; koyup men, kelip siz* vb. (Eckmann, 1988: 138).

Şekil ve zaman eki olarak dilbilgiselleşmenin yanında *-A tur-* yapısının tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde süreklilik ifade eden tasvir fiili olarak kullanımı devam etmiştir. Tasvir fiili olarak kullanılan bu *-A tur-* yapısına geniş zaman sıfat-fiillerinden biri olan *-GAN* ekinin eklenmesiyle ortaya çıkan *-A tur-gan* yapısı, özellikle Çağatay Türkçesinden itibaren yeni bir sıfat-fiil eki olarak *-AdUrGAN* şeklinde yaygınlaşmıştır. Arzu Yıkılmaz, *Bâbürnâme'de Fiilimsiler* adlı doktora tezinde *-AdUrGAN* ekini bir sıfat-fiil eki olarak incelemiş ve bu ekin kullanımına dair örnekler vermiştir. *Aş tartıl-adurğan yerde* "yemek verilmekte olan yerde", *kél-edürgen quşning alı sarı* "gelmekte olan kuşun önüne doğru" vb. (Yıkılmaz, 2014: 97).

Çağatay Türkçesinden itibaren geniş zaman ifadeli bir sıfat fiil eki olarak karşımıza çıkan bu ek, ünsüzle sonlanan fiillere *-AdUrGAN* biçiminde, ünlüyle sonlanan fiillere de *-ydUrGAN* biçiminde eklenmiştir. Adı geçen ek, çeşitli ses olayları sonucu yıpranarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Çağatay Türkçesinde sıfat-fiil görevinde kullanılan *-AdUrGAN* eki, lehçelere göre değişen bazı ses olayları sonucu günümüzdeki Türk lehçelerinin bir kısmında sıfat-fiil ve şekil ve zaman eki olarak varlığını devam ettirmektedir.

-A turgan Yapısının Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

-A turgan yapısı çağdaş Türk lehçelerinden Nogay Türkçesinde *-Atağan / -ytağan*, Karakalpak Türkçesinde *-Atuğın / -ytuğın*, Özbek Türkçesinde *-ädigän / -ydidän*, Yeni Uygur Türkçesinde *-idiğan / -ydidän*, Altay Türkçesinde *-AtAn, -OtOn / -ytAn, -ytOn*, Kazak Türkçesinde *-Atln / -ytln* biçiminde varlığını devam ettirmektedir. Adı geçen Türk lehçelerinde geniş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman ifadeli sıfat-fiil görevinde kullanılan ek, bu lehçelerin bazılarında şekil ve zaman eki görevinde de kullanılmaktadır. *-A turgan* yapısından ortaya çıkan ekler, çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesi, Yeni Uygur Türkçesi ve Altay Türkçesinde gelecek zaman, Kazak Türkçesinde geçmiş zaman ve Nogay Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılmaktadır (Ercilasun, 2007: 291-1084).

Nogay Türkçesinde: *-Atağan / -ytağan*

-A turgan yapısı, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Nogay Türkçesinde bir takım ses olayları sonucu *-Atağan / -ytağan* biçimine dönüşerek varlığını devam ettirmektedir. *-A turgan* > *-atugan* > *-atağan* şeklinde eklenen bu yapı, Nogay Türkçesinde ünsüzle biten kalın sıradan fiillere *-atağan*, ünsüzle biten ince sıradan fiillere *-etağan* ve ünlüyle biten kalın ve ince sıradan fiillere ise *-ytağan* şeklinde gelmektedir. Bu ek, Nogay Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiili olarak yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Dilek Ergönenç Akbaba'nın ifadesiyle, devam etmekte olan

bir özelliği anlatan bu sıfat-fiil eki, geldiği fiilden “-Dlk, -An, -mAktA olan” anlamında sıfat-fiiller yapar: *süyetagan bala* “seven çocuk”, *avrıytagan zamanlarda* “hasta olduğu zamanlarda” (Ergönenç Akbaba, 2007: 661). Nogay Türkçesindeki *-Atağan / -ytağan* eki, sıfat-fiil görevinin yanında şimdiki zaman eki olarak da kullanılmaktadır: *barataganman* “gitmekteyim”, *baratagansıñ*, *baratagan*, *barataganmız*, *baratagansız*, *barataganlar*, *isleytaganman* “çalışmaktayım”, *isleytagansıñ*, *isleytagan*, *isleytaganmız*, *isleytagansız*, *isleytaganlar* vb. (Ergönenç Akbaba, 2007: 643).

Karakalpak Türkçesinde: -Atuğın / -ytuğın

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde görülen *-Atuğın / -ytuğın* eki, tarihî Türk lehçelerindeki *-A turgan* yapısının ekleşmiş bir başka biçimidir. Ekin ortasındaki *r* ünsüzünün düşmesi ve gerileyici benzeşme sonucu son hecedeki düz geniş *a* ünlüsünün düz dar *ı* ünlüsüne dönüşmesiyle *-A turgan > -atugan > -atuğın* şeklinde ekleşerek varlığını devam ettiren bu ek, Karakalpak Türkçesinde de kalınlık-incecik uyumuna girmemektedir. Ceyhun Vedat Uygur’a göre *-Atuğın / -ytuğın* eki, Karakalpak Türkçesinde geçmiş, gelecek veya geniş zaman ifadeli bir sıfat-fiil ekidir: *Aytatuğın sözine qara* “söylediği söze göre”, *balıq tutatuğın tor* “balık tutulan ağ”, *qaytpaytuğın küş* “geri çevrilemez güç”, *alatuğın öş* “alınacak ölç”, *işetuğın as* “yenilecek yemek”, vb. (Uygur, 2007: 595). Karakalpak Türkçesindeki *-Atuğın / -ytuğın* eki, şekil ve zaman eki olarak kullanılmamaktadır.

Özbek Türkçesinde: -ädigän / -ydidän

Çağatay Türkçesinde itibaren *-AdUrGAn / -ydUrGAn* şeklinde eklenen *-A turgan* yapısı, Çağatay Türkçesinin günümüzdeki temsilcilerinden olan Özbek Türkçesinde *-ädigän / -ydidän* biçiminde kalıplaşarak varlığını devam ettirmektedir. Karluk grubu Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde, *-A turgan > -adurgan > -adugan > -ädigän* biçiminde eklediğini düşündüğümüz bu sıfat-fiil eki ünlüyle sonlanan fiillere *-ydidän* olarak getirilmektedir. Rıdvan Öztürk, Özbek Türkçesinde kullanılan bu sıfat-fiil ekinin geniş zaman ifadeli olduğunu, *-gän* ekinin *tur-* tasvir fiili ile kaynaşmasıyla oluştuğunu ve “-an, -makta olan, -acak, -acak olan” anlamları verdiğini ifade etmiştir: *Men yâzädigän xat* “benim yazmakta olduğum mektup”, *kälädigän künlär* “gelecek günler” (Öztürk, 2007: 337). Özbek Türkçesindeki *-ädigän / -ydidän* eki, sıfat-fiil görevinin yanında gelecek zaman kipi görevinde de kullanılmaktadır; fakat bu ekle yapılan gelecek zaman çekimi Özbek Türkçesinde yaygın olarak kullanılmamaktadır (Öztürk, 2007: 328).

Yeni Uygur Türkçesinde: -idiğan / -ydiğan

-A turgan yapısı Karluk grubu Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde *-idiğan / -ydiğan* şeklinde varlığını devam ettirmektedir. Özbek Türkçesindeki şekliyle hemen hemen aynı olan bu ek, işlev olarak geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman ifadeli bir sıfat-fiil ekidir. Habibe Yazıcı Ersoy, *Türk Lehçeleri Grameri* adlı ortak çalışmanın *Yeni Uygur Türkçesi* bölümünde, *-idiğan / -ydiğan* ekinin gelecek zaman sıfat-fiili olduğunu ifade ederek ekin bu görevle kullanımına dair bazı örnekler vermiştir: *kelidiğan jil* “gelecek yıl”, *pütidiğan iş* “bitecek iş”, *deydiğan söz* “diyecek söz” vb. (Yazıcı Ersoy, 2007: 411). Yeni Uygur Türkçesindeki *-idiğan / -ydiğan* eki, Özbek Türkçesinde olduğu gibi sıfat-fiil olarak kullanımının yanında gelecek zaman eki olarak

da kullanılmaktadır. Bu ek, şekil ve zaman eki işlevinde kullanıldığında birinci ve üçüncü şahıs çekimlerinde *tur-* fiilinden ortaya çıkan *-di* ve *-du* eklerini de üzerine alabilmektedir: *bilidiğansän* “bileceksin”, *işleydiğandimiz* “çalışacağız”, *kütüdiğansilär* “bekleyeceksiniz”, *yezidiğänmän* “yazacağım”, *yazmaydiğandu* “yazmayacak” vb. (Yazıcı Ersoy, 2007: 392).

Kazak Türkçesinde: -AtIn / -ytIn

Tarihî Türk lehçelerindeki *-A turgan* birleşik şekli, Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde *-AtIn / -ytIn* şeklinde ekleşmiştir. *-A turgan* > *-atugan* > *-atugun* > *-atun* > *-atın* şeklinde geliştiğini düşündüğümüz bu ek, günümüz Kazak Türkçesinde kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. *Türk Lehçeleri Grameri* adlı çalışmanın *Kazak Türkçesi* bölümünü yazan Ferhat Tamir, *-AtIn / -ytIn* sıfat-fiilinin Türkiye Türkçesindeki *-an,-en,-acak,-ecek* ve seyrek olarak da *-dık,-dik,-duk,-dük* sıfat-fiil eklerini karşıladığını ve devamlı olan bir hareketi bildirdiğini ifade etmiştir (Tamir, 2007: 471). Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi* adlı eserinde bu ekin aslında geniş zaman ifade eden bir sıfat-fiil olduğunu ve geçmişteki bir hareketi geniş zamana yayıp hikâyeye ederek fiillerin geçmiş zaman çekimine karıştığını söylemiştir (Öner, 1998: 224). *-AtIn / -ytIn* eki Kazak Türkçesinde aynı zamanda kip eki olarak da kullanılmaktadır. *-A turgan* yapısından ortaya çıkan ekler diğer Türk lehçelerinde kip eki olarak gelecek zaman veya şimdiki zaman kipi görevinde kullanılırken Kazak Türkçesindeki *-AtIn / -ytIn* eki geçmiş zaman kipi görevinde kullanılmaktadır. M. Öner, yukarıda adı geçen çalışmasında bu ekle yapılan geçmiş zamanı *-atın Ekli Görülen Geçmiş Zaman* olarak adlandırmış, ekin yapısı ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir (Öner, 1998: 151-152).

Altay Türkçesinde: -AtAn, -OtOn / -ytAn, -ytOn

Tarihî Türk lehçelerindeki *-A turgan* yapısı, Sibirya grubu Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde de varlığını devam ettirmektedir. *-A turgan* > *-atugan* > *-atagan* > *-atan* şeklinde gelişen bu ek, Altay Türkçesinde kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumlarına uymaktadır. Altay Türkçesindeki *-AtAn, -OtOn / -ytAn, -ytOn* eki, sıfat-fiil olarak şimdiki, geniş ve gelecek zamanı içine alan geniş bir zaman dilimine sahiptir (Güner Dilek, 2007: 1064). Bu ek, Altay Türkçesinde gelecek zaman çekiminde de kullanılmaktadır. Eyüp Bacanlı, *Altay Türkçesindeki -atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları* başlıklı çalışmasında bu ekin yapısı ve işlevleri hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir (Bacanlı, 2010). Bacanlı'ya göre Altay Türkçesindeki *-atan* eki, tarihî olarak *-a turgan* şeklinden gelişmiştir ve burada *-A* bitmemiş görünüş perspektifi açan bir zarf-fiil ekidir; *tur-*, fiillerin kılınışı içeriğini sürekli olarak dönüşümsüzleştiren bir yardımcı fiildir ve nihayet *-gan* eki Kıpçak ve Karluk Türkçelerinde görülen eski bir postterminallik ekidir (Bacanlı, 2010: 71).

Karay Türkçesinde: -Adoğon / -ydoğon

-A turgan yapısından gelişen bir diğer şekil de Kıpçak grubu Türk lehçelerinden Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* ekidir. *-A turgan* > *-adurgan* > *-adugan* > *-adogan* > *-adoğon* şeklinde gelişmiş olan bu ek Karay Türkçesinin Haliç-Lutsk ağzında *-Adoğan / -ydoğan*, Trakay ağzında ise *-Adoğon / -ydoğon* şeklinde kullanılmaktadır. Bu ek, Karay Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak yaygın bir şekilde

kullanılırken şekil ve zaman eki göreviyle kullanılmamaktadır. -A *turgan* yapısından ortaya çıkan sıfat-fiil ekleri, yukarıda adı geçen Türk lehçelerinin biri hariç diğerlerinde aynı zamanda şekil ve zaman eki olarak da kullanılmaktadır. Bu lehçelerde -A *turgan* yapısından ortaya çıkan sıfat-fiil ekleri zarf-fiil görevinde kullanılmaz iken Karay Türkçesindeki -*Adoğon* / -*ydoğon* eki zarf-fiil görevinde de kullanılmaktadır.

M. Firkovičius, *Mieñ Karajče Ürianiam* adlı kitabının sıfat-fiiller bölümünde -*Adoğon* / -*ydoğon* ekini *şimdiki zaman sıfat-fiili* olarak adlandırmış ve ekin kullanımına dair çeşitli örnekler vermiştir (Firkovičius, 1996: 110). Adı geçen çalışmanın zarf-fiiller bölümünde, asıl eylemle eş zamanlı olarak gerçekleşen yardımcı eylemi gösteren zarf-fiil ekleri içerisinde -A / -y, -*Adoğon* / -*ydoğon*, -*Adoğonç* / -*ydoğonç* ve -*Adoğoç* / -*ydoğoç* ekleri gösterilmiştir: *ayt-a*, *ayt-adoğon*, *ayt-adoğonç* “söyleyerek”; *kül-e*, *kül-edoğon*, *kül-edoğonç* “gülerek”; *sözle-y*, *sözle-ydoğon*, *sözle-ydoğonç* “konuşarak” vb. (Firkovičius, 1996: 111-112).

K. M. Musayev, *Grammatika Karaimskogo Yazıka* adlı çalışmasında -*Adoğon* / -*ydoğon* ekini hem sıfat-fiiller hem de zarf-fiiller bölümlerinde incelemiştir (Musayev, 1964: 300-301, 307-308). Musayev, -*Adoğon* / -*ydoğon* ekinin zarf-fiil olarak kullanımından bahsederken Karaycadaki bu ekin esas olarak bir sıfat-fiil olduğunu fakat modern Karaycada bir zarf-fiil göstericisi hâline geldiğini ve burada bir sıfat-fiilden zarf-fiile geçişin gerçekleştiğini ifade ederek bu ekin zarf-fiil göreviyle kullanılmasına dair çeşitli örnekler vermiştir. (Musayev, 1964: 300). K. M. Musayev, -*Adoğon* / -*ydoğon* zarf-fiilini incelediği bölümün son paragrafında -*Adoğoç* / -*ydoğoç* zarf-fiilinden de bahsetmiş ve bu ekin -*Adoğon* / -*ydoğon* ekine, zarf yapımında kullanılan -*ça* ekinin getirilmesiyle -*adoğonça* şeklinde oluştuğunu, modern dilde bu ekin kısalarak -*Adoğoç* / -*ydoğoç* şeklinde kullanıldığını belirtmiştir (Musayev, 1964: 301). K. M. Musayev’in -*Adoğoç* / -*ydoğoç* ekinin yapısıyla ilgili yapmış olduğu bu açıklamanın çok önemli olduğunu düşünüyoruz. Bize göre -*Adoğon* / -*ydoğon* zarf-fiil eki de *-*adoğonça* ekinin yıpranmasıyla ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Türk dilinde, sıfat-fiillerin üzerine gelen hâl eklerinin kalıplaşmasıyla ortaya çıkan birleşik şekiller zarf-fiil görevinde kullanılmaktadır: -*GAndA* (<-*GAn+dA*), -*ArdA* (<-*Ar+dA*), -*ArgA* (<-*Ar+gA*), -*mAzdAn* (<-*mAz+dAn*), -*DUkça* (<-*DUk+ça*), -*GAnça* (<-*GAn+ça*) vb. Karay Türkçesinde aslında bir sıfat-fiil eki olan -*Adoğon* / -*ydoğon* eki +*ça* ekiyle kalıplaşarak *-*Adoğonça* / *-*ydoğonça* şeklinde bir zarf-fiil eki ortaya çıkmış olmalı. Zamanla son sesteki ünlünün düşmesiyle bu ek, -*Adoğonç* / -*ydoğonç* şekline dönüşmüştür. O. Pritsak (1959: 335), M. Firkovičius (1996: 111) ve E. A. Csató’nun (2012: 41) çalışmalarında -*Adoğonç* / -*ydoğonç* ekinden bahsedilmektedir.

E. A. Csató, Karay Türkçesinde şimdiki zaman sıfat-fiilinin -*Adoğon* / -*ydoğon* ekiyle yapıldığını, bu ekin zarf-fiil işlevinde de kullanıldığını, zarf biçiminin şimdiki zaman sıfat-fiili -*Adoğon* / -*ydoğon* ekine -*ç* eklenerek oluşturulduğunu ifade etmiş ve -*Adoğonç* / -*ydoğonç* eki için *ayt-adoğonç* “söyleyerek” örneğini vermiştir (Csató, 2012: 40-41). Bizim fikrimize göre -*Adoğonç* / -*ydoğonç* eki, ünsüz türemesiyle değil ünlü düşmesiyle oluşmuştur. Zarf-fiil görevinde kullanılan bu -*Adoğonç* / -*ydoğonç* eki, Karay Türkçesinde işlek olarak kullanılan -*Adoğon* / -*ydoğon* sıfat-fiil ekiyle karışmış ve böylece -*Adoğonç* / -*ydoğonç* şeklinde olması gereken zarf-fiil eki de -*Adoğon* / -*ydoğon* olarak yaygınlaşmıştır: *-*adoğon+ça* > -*adoğonç* > -*adoğon*. Karay

Türkçesindeki *-Adoğonç / -ydoğonç* ekinden gelişen bir diğer ek de *-Adoğon / -ydoğon* zarf-fiil ekiyle benzer işlevlere sahip olan *-Adoğoç / -ydoğoç* ekidir. Türkoloji için çok önemli bir kaynak olan *Fundamenta* adlı çalışmanın *Karayca* bölümünün yazarı O. Pritsak, *-Adoğonç / -ydoğonç* ve *-Adoğoç / -ydoğoç* zarf-fiil eklerini alternasyon işaretiyle aynı madde içinde değerlendirmiştir. O. Pritsak, *-Adoğon / -ydoğon* ekini ise yalnızca sıfat-fiiller bölümünde göstermiş, zarf-fiiller bölümünde bu eke yer vermemiştir (Pritsak, 1959: 335). Karay Türkçesinde *-Adoğoç / -ydoğoç* zarf-fiilinin yaygın olarak kullanılmadığını görüyoruz. Türkiye Türkçesindeki *-ArAk* zarf-fiili fonksiyonunda kullanılan bu ek, daha ziyade dinî metinlerde karşımıza çıkmaktadır: *Da firyat éttiler ulanları Yisraelnin, Ténrige aytadoğoç; yazıhlı bolduḥ* (Firkovičius, 1998: 154) “İsrailoğulları, Tanrı'ya günahkâr olduk diyerek feryat ettiler”. Günümüz Karay Türkçesinde *-Adoğoç / -ydoğoç* zarf-fiilinin işlevini *-Adoğon / -ydoğon* ekinin karşıladığını ve bu nedenle *-Adoğoç / -ydoğoç* ekinin kullanım sıklığının azaldığını söyleyebiliriz.

Karay Türkçesinde işlek olarak kullanılan *-Adoğon / -ydoğon* eki, Eski Türkçeden beri tasvir fiili yapan *-A tur-* yapısına geniş zaman sıfat-fiili *-GAn* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Bu *-A turgan* yapısı Çağatay Türkçesinden itibaren dilbilgiselleşme sonucu *-AdUrGAn* biçiminde ekleşmiş ve bu ek günümüz Türk lehçelerinin bazılarında çeşitli ses olaylarıyla değişikliğe uğrayarak yaşamaya devam etmektedir. Aynı kökenden gelen bu ekler yukarıda adı geçen Türk lehçelerinde hem sıfat-fiil hem de şekil ve zaman eki olarak kullanılabilirken Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* eki, sıfat-fiil görevinde kullanılmakta fakat şekil ve zaman eki olarak kullanılmamaktadır.

Karay Türkçesiyle ilgili çalışmaların bazılarında *-Adoğon / -ydoğon* eki, zarf-fiil ekleri arasında da gösterilmiştir. Sadece bu ekin değil herhangi bir sıfat-fiil ekinin, eş zamanlı olarak hem sıfat-fiil hem de zarf-fiil görevinde kullanılıyor olması tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde pek karşılaşılan bir durum değildir. Bir sıfat-fiil ekinin zarf-fiil eki hâline gelmesi, genellikle o sıfat-fiil ekinin isim hâl ekleriyle kalıplaşması neticesinde olur. Bu nedenle Karay Türkçesindeki *-Adoğon / -ydoğon* sıfat-fiil eki +çA eşitlik hâli ekiyle kalıplaşarak **-Adoğonça / *-ydoğonça* şeklinde bir zarf-fiil eki ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu ek yıpranarak *-Adoğonç / -ydoğonç* şekline dönüşmüştür. Bu ek de zamanla kullanım sıklığı yüksek olan *-Adoğon / -ydoğon* sıfat-fiili ile karışınca farklı görevlerdeki iki ayrı ek eş sesli hâle gelmiştir.

KAYNAKÇA

- BACANLI, E. (2010). Altay Türkçesindeki *-atan* Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları. *bilig* 55, 71-92.
- CSATÓ, E. A. (2012). Lithuanian Karaim / Litvanya Karaycası. *Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages*, 1 (1), 33-45.
- ECKMANN, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

- ERASLAN, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Filler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (Editör). (2007) *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGÖNENÇ Akbaba, D. (2007). Nogay Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 623-678). Ankara: Akçağ Yayınları.
- FİRKOVIČIUS, M. (1996). *Mieñ Karajče Ürianiam*. Vilnius: Leidykla Danielius.
- FİRKOVIČIUS, M. (Editör). (1998). *Karaj Diñlilianiñ Jalbarmach Jergialiari 1 Bitik*. Vilnius: Baltos Lankos.
- FİRKOVIČIUS, M. (Editör). (1999). *Karaj Diñlilianiñ Jalbarmach Jergialiari 2 Bitik*. Vilnius: Baltos Lankos.
- FİRKAVIČIŪTĒ, K. (Editör). (1997). *Čypčychlej Učma Trochka, Lietuva Karajlarnyn Jyrlary*. Vilnius: Leidykla Danielius.
- GÜLSEVİN, S. (2016). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER Dilek, F. (2007). Altay Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 1009-1084). Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KOÇAOĞLU, T. (2006). *Karay, The Trakai Dialect*. Muenchen: Lincom Europa.
- MUSAYEV, K. M. (1964). *Grammatika Karaimskogo Yazıka, Fonetika i Morfologiya*. Moskva: İzdatelstvo "Nauka".
- ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, M. (1999). *-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında*. 3. *Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (s. 833-840). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZTÜRK, R. (2007). Özbek Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 291-354). Ankara: Akçağ Yayınları.
- PRİTSAK, O. (1959). Das Karaimische. Editörler J. Deny, K. Grønbech, H. Scheel, Z. V. Togan, *Philologiae Turcicae Fundamenta I* (s. 318-340). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- TAMİR, F. (2007). Kazak Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (pp. 429-480). Ankara: Akçağ Yayınları.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9.

UYGUR, C. V. (2007), Karakalpak Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 543-622). Ankara: Akçağ Yayınları.

YAZICI Ersoy, H. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. Editör Ahmet B. Ercilasun, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 355-428). Ankara: Akçağ Yayınları.

YIKILMAZ, A. (2014). *Bâbürnâme'de Fiilimsiler*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.